

Fitxa per la Nules-pèdia / Museu de memòria oral

Títol	<i>Testimonis de la Guerra civil a Nules i Mascarell (actualització 2021)</i>
Categories	guerra civil, història, etnologia, guerra
Dades de les entrevistes	Entre 2016 i 2021
Durada	112 minuts de vídeo amb so i subtítols
Data de la publicació	Dijous 29 de juliol de 2021
Crèdits	Els crèdits complets poden veure's a continuació (en este document) i al final del vídeo complet.
Enllaç	https://youtu.be/zGSCxV7_13Q
Extracte	https://youtu.be/R42Zd3pO968

Versió anterior d'esta publicació (2018):

Publiquem ací la versió actualitzada (2021), però hem volgut mantindre la versió de 2018 perquè tenia un apartat (Vivències i reflexions) que no està integrament inclòs en la nova versió i, també, perquè l'estructura és lleugerament diferent. Podeu continuar consultant la versió de 2018 ací: [Testimonis de la Guerra civil a Nules i Mascarell \(versió 2018\)](#).

Introducció a la proposta:

Aprofitant la Jornada de Memòria històrica de la Batalla de Llevant (juliol 2021), hem actualitzat el vídeo de testimonis de la Guerra civil a Nules i Mascarell, incorporant nous relats d'una desena de persones. De nou, es tracta d'un mosaic que és un relat incomplet de persones que en aquell moment eren xiquetes i xiquets.

Mantenim la publicació anterior, [Testimonis de la guerra civil a Nules i Mascarell](#), que diferia de l'actual en l'estructura i incloïa reflexions i el vídeo Vivències sobre els bombardejos de

Nules de 1938 (2013), de Josep Romero, on es feia un breu resum sobre les vivències de Fernando Recatalà Valls i Mercedes Lucas Casino sobre el bombardejos de Nules de l'any 1938.

Les entrevistes fetes a Nulespèdia pretenen replegar succintament les històries de vida de la gent de Nules. No es van fer pensant expressament en la Guerra civil, i tanmateix el tema era important en els testimonis de la gent que la va viure directament o indirectament. Tot i que només són fragments en unes entrevistes més amples, pensem que el resultat és un document valuós que dóna moltes pistes de com va ser la vida en aquell moment, com ho van viure les persones de a peu més enllà de les dades i de les xifres fredes que manegen els historiadors.

Sinopsi:

Recopilació de reflexions i vivències sobre la Guerra civil de les persones entrevistades per a la Nulespèdia (2016-2021), dividida per temes.

Estructura:

El document videogràfic està dividit en els apartats següents.

- Proclamació de la República
- Guerra: intro
- Conflictes
- Bombardejos
- Nules, front de guerra
- Subsistència
- Persones refugiades
- Testimonis de les Alqueries
- Reconstrucció
- Postguerra

Voreu que hem inclòs un apartat de testimonis de les Alqueries; la raó és que al voltant de 600 persones es van refugiar en este poble veí, de vegades amb el consentiment dels seus habitants però sovint també ocupant cases d'alquerieros i alquerieres absents, refugiats (com en el cas de la gent de Nules) en pobles de València. És una història poc contada que va generar distints tipus de situacions, tal com es pot apreciar en els tres testimonis que presentem.

Sentim sincerament la falta de vídeo en el cas de l'entrevista a Josep Mezquita, que és a més un del millors informants sobre esta qüestió; o el problemes de so del "Grup de Mascarell", i les deficiències de so i/o de vídeo de moltes altres. La gravació de les entrevistes en fa en condicions de so no sempre fàcils, i incloure la versió escrita ha sigut sempre una prioritat. En esta ocasió hem volgut fer un esforç i afegir subtítols a tot el document. Pensem que cal adaptar els vídeos a la gent amb diversitat auditiva, i tot i el seu cost ens pareixia necessari per acabar d'arrodonir el projecte.

Quan parlem de memòria oral hem de fer sempre algunes advertències: La memòria sempre és parcial i selectiva, es produeix des de l'actualitat deformant allò viscut. Alguns dels relats

introdueixen dubtes legítims, altres inclouen dades inexactes. Açò no és un text d'història sinó de testimonis.

De vegades ens cridava l'atenció el nivell de desinformació que mostren persones que van viure el moment terrible de la Guerra. Algunes persones identifiquen República amb la guerra o amb el desordre que es va viure als nostres pobles en els primers mesos de la contesa. El nostre paper no és corregir a ningú, el que es diu és tan important com el que no es diu o el que s'ignora.

Fent clic sobre l'Etiqueta "[Guerra civil](#)" es pot accedir a més continguts sobre els fets i els efectes d'aquella terrible guerra a Nules.

Crèdits del vídeo:

A continuació us reproduïm els crèdits del vídeo, començant per les persones que han aportat el seu testimoni, a les que reitem el nostre agraïment. Per ordre alfabètic:

- [Marisol Ballester](#)
- [Carmen Canós](#)
- [Ramón Capella](#)
- [Federico Cardona](#)
- [Fina Darás](#)
- [Miguel Emo](#)
- [Soledad Felip Cases, "Solita la Bordaora"](#)
- [José Ferrando, "Pepe Mitger"](#)
- [Isabel Gabaldá](#)
- [Teresa Llombart, "Tere la Cota"](#)
- [Vicentica Martínez 'la Cala'](#)
- [Josep Mezquita](#)
- [Josefina Monlleó Arámbul i Josefina Roselló Monlleó](#)
- [Luciano Oya](#)
- [Vicent Oliver](#)
- [Vicent Palau Bamboi](#)
- [Batiste Peirats](#)
- [Martín Pérez](#)
- [Antonio Ráfels](#)
- [Alejandro Roselló i Soledad Palmer](#)
- [Teresa Rubio Viciado](#)

- [Luis Verdú](#)
- [Carmen Villalonga Canós](#)

El [grup de veïnes i veïns de Mascarell](#) està integrat per:

- Eduardo Molina Cuesta
- Rosa Palmer
- Rosa Paula
- [Batiste Peirats](#)
- Concepción Peirats
- Manolo Peirats
- Felipe Sánchez Ruiz

Les veïnes i veïns de Les Alqueries són:

- [Ramón López, acompanyat d'Isabel Gascó](#)
- [Delfina Llorens](#)
- [Mn. Salvador Ballester](#)

En els distints equips entrevistadors van participar

- Nelo Vilar
- Cyrille Larpenteur
- Laura Yustas
- Rafael Marco
- L'Entrevista a Josefina Monlleó i Josefina Roselló és responsabilitat de Carme Ripollés i Manolo Miralles.

Guió, muntatge i subtítols

- Laura Yustas

Transcripció:

[Proclamació de la República](#)

Vosté ha conegut la dictadura de Primo de Rivera, mos contava que va conèixer i se'n recorda de la proclamació de la República...

José Ferrando, "Pepe Mitger"- . Aquella tamé ho contava, això. I la que portava la bandera... hòstia, era una... en aquella fetxa era una dona casà però una ferramenta. I ara no fas cas, veus una dona nueta i no fas cas; entones li veies la lligacama... I aquella anava -com si estiguera mirant-la-: portava mig pit fora... era templà, eh?, i después portava una banda aixina i per

darrere, i ací la banda ixa sostenia un potet... home, un potet... que aguantava el palo de la bandera. I anava de... portava un gorro frigio roig... hasta la plaça. Va ser el 14 d'abril de l'any 31... I ja vas vore el retrato del rei, que... I l'ajuntament estava ací, allà me veig jo a Alfonso XIII pegant voltes pel carrer. D'allí se n'anaren a ficar una placa de Fernando Gasset i un atra de Màrtires de Jaca: Galán i García Hernández crec que es dia, la u era capità l'atre teniente.

***

Guerra: intro

I vosté va estudiar... va decidir estudiar?

Luis Verdú-. Jo vaig seguir estudiant, acabant, digam, el curs, pues dos o tres mesos vaig tindre que anar a Borriana. Anava en bicicleta però per baix quadro, com era xicotet... i bicicletes n'hi haven poques. I vaig acabar el curs allà. Después va vindre la guerra. Al vindre a guerra els pares volien que jo estudiara i tenia que anar a Castelló a estudiar el batxiller. Què va passar? Van començar a caure bombes i allò es va tallar.

***

Josep Mezquita-. Han sigut molt treballadors, i va vindre que vàrem estar tres anys de guerra i el terme estava tot a tret, no se regava i tot això, però se va acabar la guerra...

Xaro Mezquita (filla)-. Quant de temps va estar ací, pare, la guerra?

Josep Mezquita-. Huit mesos.

Xaro Mezquita (filla)-. Huit mesos de front de guerra.

Josep Mezquita-. Que se va acabar ací!

Sí, sí, se va acabar ací...

***

Batiste Peirats-. Sí, tota la vida. Jo vaig nàixer a Nules, i quan a la guerra, que mos va tocar anar-mo'n del poble de Nules... Jo vaig nàixer quan van caure les primeres bombes en la estació de Nules. I ma mare partera i jo xicotet mo'n vam anar per les marjals. Fugir de les poblacions que era a on venien els avions i tiraven bombes i això, pues mosatros vam estar... I me van batejar en Borriana quan se va acabar la guerra. Que ja tirava jo caramelos, ja era... tenia tres anys.

***

Carmen Canós-. Ai, jo vaig nàixer en l'any 30. L'any 30. En después quan mo'n vam vindre se va acabar la guerra mosatros pa passa-mos als nacionals vam estar en les marjals d'arròs allà baix hasta que... perquè primer estàvem en una caseta i después d'allí n'hi hava un tren estacionat ací en Nules que era tot de municions, i la Pava des de Palma de Mallorca ixen... al tren ixe. Per això Nules va quedar molt malament **[5 min.]**.

***

Vosté va conèixer la guerra ací a Nules i tota la pesca...

Antonio Ráfels-. Sí, jo en set anys vaig prendre la comunió ací en Nules. Després ja va vindre la guerra, ja no vaig poder estudiar molt perquè no d'això...

Clar, vosté en guerra ja tenia...

Antonio Ráfels-. Ai, ja tenia 10 anys, sí... Ja vaig fugir de les bombes, vaig fer cap a Villanova de Castelló.

Amb son pare, supose. La família.

-Sí.

***

Fina Darás-. A la guerra estava jo per els 6 anys. Va escomençar el 36 i va acabar el 39.

Conflictes

Pepe Mitger-. I en guerra saps lo que era la iglésia? La iglésia era garaig, la vaen fer garaig. Tu saps lo que era la capella la sang? La capella la sang era economato. A on estaven les milícies, que era allà al convent, si agarraven a algú... perquè la presó estava a fer la mà, si agarraven a algú estava allà. Allà estaven els jefes de milícies. I si hi havia algú, hi havien cotxes que passaven de vesprà que si caïes en mans d'ixos ja havies volat. "Hi ha algú pa carregar? -Pues sí, no...". Au. Si dien que sí ja estaves...

***

Bueno, en guerra, lo que mos han contat tamé és que vostés, la seua família, van tindre a la Mare de Déu amagaeta...

Soledad Felip, "Solita la Bordaora"-. Ah, sí! Pues ma mare... Ahí resulta que la Mare de Déu, la bona, la patrona, pues estava en l'altar. Claro, com tu ja saps que trencaven iglésies, trencaven sants i ho feien tot pols, mossèn Antonio, que era el capellà de la Mare de Déu...

Mossèn Antonio Bertomeu.

Solita la Bordaora-. Exacte, mossèn Antonio Bertomeu era el capellà de la Mare de Déu, pues li va dir a ma mare... perquè ma mare havia estat servint... "en amo" que se dia entonces. Ara se diu servint, antes se dia "en amo". Ma mare estava en ca la germana del capellà i l'home, amb quatre xics o tres o els que foren, i mossèn Antonio. I ella estava allí. I entonces, quan va vindre la guerra mossèn Antonio li va dir: "Soledad, vaig a donar-te a la Mare de Déu pa amagar-la, pa que te l'endugues a ta casa amagà, pa amagar-la, siga cosa que la trenquen i mos quedem sense Mare de Déu". Ne van ficar un atra, un atra que tenien però que no era la bona. I entonces ma mare va anar allí a la iglésia... no, a la capella que diem, de la Mare de Déu, i mossèn Antonio, tota arrollà com si fóra un fardo de roba li la va donar a ma mare. I ma mare se la va ficar al costat i se'n va anar a sa casa. I se va topetar amb el comitè que dien, que jo no sé ni lo que era, se va topetar. I ma mare... i se saluden; diu "Salut", i ma mare fa "Salut", i duia a la Mare de Déu. I duia a la Mare de Déu! I duia a la Mare de Déu ma mare. Que si li diuen "Ahí què portes" no sé lo que li fan a ma mare. Ma mare se la va emportar a sa casa, al carrer Santa Natàlia i en un armari de paret va estar 18 mesos allí amagà. Antes d'anar-mo'n del poble. Va estar amagà la Mare de Déu allí. I a ella li la va donar a mossèn Antonio. I allí la vam tindre. I n'hi havia gent que venia a resar, ma mare obria l'armari i resaven a la Mare de Déu i

después la tancaven. I se va salvar, la Mare de Déu és la que n'hi ha ara, la mateixa. És la mateixa.

***

Ramón Capella-. Un dia estàvem mosatros, els xiquets, els primers dies de la guerra i tot això.

Sí, que va ser lo més dur.

Ramón Capella-. Estàvem els xiquets jugant allí al carrer de la Soledat, que allí era on jugàvem mosatros. I arriba un cotxe i baixen dos milicianos. I un se queda en el cotxe i fan "xiquillos, a casa!". Mosatros què fem? Mo'n anem a l'altre cantó i mos amaguem a les portes. I veiem com baixen de la casa al capellà, que era Mossèn José l'organiste, que tots els xiquets el coneixíem. Baixen al capellà i el pugen al cotxe i se l'enduen i al dia següent... ja no estava. Eixe recuerdo és molt lleig [10 min.].

***

Fina Darás-. Que mon pare, obligat a treballar pa intendència, a pastar pa intendència, mosatros amagats per la marjal después. Amagats per la marjal i ve... i mon pare se'n va a les monges i li diu: "Madre"... lo que pastava per a intendència agarrava una fogassa i la duia a les monges, perquè no podien eixir. "Lleven-se ixos hàbits, posen-se de particulars i vagen-se'n cada una a sa casa, o a on vulguen. Però no veu que estan ací bombardejant-mos? Quan sàpien que vostés són les monges les han de matar!". S'exposava molt. Hasta que van fer cas i se'n vaen anar. Encà me'n recorde jo de xicoteta que van vindre i jo vea que encà no dúien hàbits, elles. No tenien dinés pa fer-se els hàbits. I van vindre a ma casa i totes: "Ai, Manuel, Manuel! Valga tu, valga tu! Si no què haguérem fet mosatros?".

***

Pepe Mitger-. Mosatros teníem algo de terra però a part el nostre ofici era maquinistes de motor. Traure aigua. No regaors, maquinistes. Sí. Jo estava... que ha desaparegut hasta el motor: en la Rambleta, que tot són fàbriques. A mon pare se l'emportaren del motor lligat. I entonces la vida d'una persona no tenia gens de valor, perquè si s'emportaven a u... Se'l van emportar a ell, a Batiste Cabanell... A Batiste Cabanell no el coneixies? Vivien a la plaça. Se n'emportaren a cinc, a Castelló. Entonces la vida d'un home... total els tiraven per la cuneta. Jo els he vist, no m'ho han contat, jo els he vist morts.

Ja m'ho pense. Claro, ací en Nules va haver tamé palo.

Pepe Mitger-. Jo ja tenia 16 anys quan s'escomençà la guerra.

Ja veu, sí, sí. Un home.

***

Fina Darás-. A mon pare no li va donar la gana entregar l'escopeta als milicianos. I els milicianos van vindre a ma casa, i jo me'n recorde com si fóra ara, perquè ixes coses de xicoteta te se graven molt. I li diuen a mon pare, diu: "Per què no vols entregar l'escopeta?". Diu: "Jo tinc una llicència, te la puc ensenyar. Vols ensenyar-me tu la llicència que tens d'ixa pistola que dus?". "Manuel, no me tentes, no me tentes!". "No, no te tente. Anem a comprovar les coses". Mon pare sí, mon pare era aixina.

***

Xaro Mezquita (filla)-. I lo del tio Vicentet tamé va ser fort, de la guerra. Era el germà més xicotet de l'agüelo, no?, del teu sogre. El més xicotet, recién casat.

Josep Mezquita-. Sí. Llogaven, l'ajuntament llogava pa netejar les sèquies, i al cementeri nou, que el vell era lo que és l'institut ara... I el nou el varen fer pa quan fera falta. I li varen dir a mon tio que anara a netejar la sèquia. Però... i va i veu vindre un cotxe que era un camionet que no n'hi havien més cotxes, i baixen la gent i els posen allí davant de...

Xaro Mezquita (filla)-. Això és pa lo primer que es va gastar el muro del cementeri.

Josep Mezquita-. Els posen allí davant...

Xaro Mezquita (filla)-. Ell ho va vore.

Josep Mezquita-. Sí. Li se va revolucionar la panxa i no va fer res.

Xaro Mezquita (filla)-. Quan va arribar a casa...

Josep Mezquita-. No va morir entonces...

Xaro Mezquita (filla)-. Enseguida no, però prop. Però la mare sempre ha dit que ha sigut el últim enterro que van fer en Nules. A partir d'ahi van prohibir, va coincidir, però va ser de vore assassinar a...

Josep Mezquita-. És que eren amics d'ell. Eren amics d'ell i va acatxar el cap i se'n va anar i au. I d'ixos que els mataven i después els pegaven un tir de gràcia, i se'n va salvar u, que se'l varen deixar ahí...

Xaro Mezquita (filla)-. I no li van pegar el tir? **[15 min.]**

Josep Mezquita-. No, no li varen atinar. I quan se'n varen anar tots arranca a córrer i se'n va anar a la caseta de la Mar, a la família d'ell. "Ui, no t'han matat?". "No, no, no..."

Xaro Mezquita (filla)-. Mare! Però ja és una sort salva-se después de fusilat, tir de gràcia i anar-te'n corrents.

Tornar a nàixer dos o tres vegaes.

Josep Mezquita-. Era... li dien "el Flare"... I per di-li el Flare el varen matar.

Xaro Mezquita (filla)-. D'apodo! Que ací hi ha una família o vàries que els diuen els Flares, i no tenen res de flares.

Josep Mezquita-. El que anava a missa... "fuera".

***

Fina Darás-. I ma mare, com entonces no se podien dur medalletes ni res d'açò, les duia cosides ací, a la vora de la bata. I al llavar la bata les posava en una atra bata o en lo que anara a posa-me. I una vegà m'ho descubrixen les xiquetes d'escola. Antes de fugir del poble. De beata, fascista, no em vaen deixar. Escomençen a pega-me pataes i em van fer moraues. I les agarre jo pel meu comptar i a punyà límpia les vaig fer xorrant en sang, a totes. I la mestra: "Eh, Fina, por qué haces eso?". "Porque me han pegado, mire lo que me han hecho en las piernas". Ja van aquelles xiquetes a casa i venen les mares a parlar en ma mare. "És que mira com d'això". Diu: "Mireu ella com està, les cames, de moraues. Les pataes de les vostres filles".

Eh? I ahí vaen... Bueno, la mestra també va ser a favor de ma mare. Perquè... Allò eren coses de xiquets, però... Què vorien les xiquetes en casa pa insultar-me i dir-me a mi beata-fascista.

***

Carmen Canós-. Molt, molt, molt! En la guerra vam patir molt. Però què teníem que fer? Mosatros l'única cosa que sempre donem gràcies perquè en després en casa m'agüela eren molt resaors, m'agüeleta eren molt de la iglésia.

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Sí, van tindre un retor amagat dins de un... El retor que estava amagat dins del...?

Carmen Canós-. Sí. I entonces, quan va vindre... però en Mascarell lo que diem "rojos" sempre ne quedaven. Rojos són estos que del punyo, que ara els veig jo que fan manifestacions i fan aixina en el puny. Jo faig, mira, estos són aquells. Però això cada u té la seua devoció. I en ma casa eren, la tia Encarnación i mosatros. Teníem un pou que era mitger, d'ixe costat i d'este costat. Bueno, pues teníem que tindre el capellà i a on el posem? I va i mon pare diu: "No vos apureu". La tia Encarnación tamé els agradava la iglésia. Mon pare va fer un ruedo aixina, tot lo que era el pou, i ell en una cordeta baix, ell estava baix. Perquè venien, els rojos, venien encara a buscar. I vam salvar al capellà. Ixe capellà és d'Albocàsser. D'Albocàsser. Ella tenia dos flares, dos germans flares... N'eren quatre o cinc i no en hi havia ningú casat. Ella perquè era mestra jove i els atres perquè eren majors. En Castelló ne tenia dos que eren flares.

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Ja s'hauran mort. Jo ni els he conegut.

Carmen Canós-. I allí se va salvar.

***

Ramón Capella-. Mosatros un dia, a un senyor que estava dels manants, jo recorde que anàvem mon pare i jo, i mon pare li va dir, diu: "escolta, vosaltres se doneu compter de lo que esteu fent, castigant totes les monges, capellans i tot?". I sap el que van contestar? Diu, "Ramón, això que has dit no ho digues per cap puesto que anirem per tu". Aixina li ho varen dir. Mon pare pues era republicà d'entonces, però ma mare anava a l'església i jo també **[20 min.]**, i al costat de casa vivia un capellà, que la dona que el cuidava se va ficar mala i mon pare li va dir: "vosté vinga a casa i menge ací i tot i no es preocupe, i les meues filles el cuidaran". I aquell capellà era com un més de casa. Vull dir jo que hem tingut una relació bona amb tots. Amb tots l'hem tinguda bona.

***

Vicente Oliver-. I quan mataen... que no hi havia dret!, als capellans i a les monges i a la gent de dretes, jo era un xiquet i això vaig dir: ho pagareu car. I era un xiquet.

***

Pepe Mitger-. Ací a Nules... La guerra va escomençar perquè ja... justet passava i a este, com li dien?, a Durruti el van dur mort. En Madrid... passarien a lo millor un centenar de cotxes cara Barcelona, però ja mort. Va morir en Madrid, el mataren en Madrid.

Sí, al principi de la guerra, sí.

***

Bombardejos

Isabel Gabaldá-. Allí, quan venia la Pava, que era l'avioneta que d'això, que descarregava les d'això, pues enseguida "Tots al refugio!", a mi m'agarraven al braç, jo era encara xicoteta. Baixàvem al refugio que donava al pou, que m'agüelo havia fet, i allí tamé s'instal·laven alguns soldats. Me'n recorde que hi haven un gallego i un català que se disputaven la meua simpatia perquè jo era xicoteta. I me feia el gallego: "Isabelita, viens al bon Magí, i jo te donaré una pesseta. Jo te daré una pesseta". I el català feia: "Di-li que Magí te'n dóna dugues". I bueno, i después...

I vosté se'n recorda d'això!

Isabel Gabaldá-. Me'n recorde! Era xicoteta, hi han coses que no s'olviden!

Vosté tindria tres anyets...

Isabel Gabaldá-. Tres anyets tot lo més...

***

Veïns i veïnes de Mascarell

Batiste Peirats-. Pues si hi han ahí dos kilòmetros, pues refugiats per terra, per baix dels tarongers, en barraques i això... És que els avions... en fi, tiraven a les poblacions, i allí tenien més perill.

***

I a la guerra suppose que fugirien de Nules, no?

Fina Darás-. En la guerra primer mos amagàvem en un refugio que tenia entrà però eixida no en tenia. Estava ací al convent i ahí tenia que eixir a l'altre carrer però no estava acabat de fer. Entonces mon pare va dir, com a on bombardegen és al poble mo'n anem al camp. I mo'n vam anar al camp. Però una vegà entren dos avions... esta casa que estàvem mosatros estava vora Torrent, un barranc que es diu Torrent. Bueno, pues entren dos avions en combat, i el canyar... mosatros estàvem gitats dins de la regaora, i el canyar que n'hi havia vora barranc mos van caure totes les canyes damunt. Ametrallaven... Entren dos en combat, ametrallen allí i mos cauen totes les canyes damunt.

***

Solita la Bodaora-. Perquè ixa "Pava" que venia, que això me s'havia olvidat: quan estàvem ahí a la Sort per la nit venia la Pava. És que la Pava jo estic mirant-les! Amb dos llums al... totototototot... No era molt gran, no era molt gran. Venia totes les nits d'allà pac allà. Jo no sé a on aniria; haguera pogut estar-se en casa, no? Que haguera segut millor pa tots, que no bombardejara ni que fera res, que mos haguera dixat tranquils a tots.

***

Veïns i veïnes de Mascarell

Rosa Paula-. A la porta de la iglésia ahí n'hi hava un refúgio que estava per baix terra i eixia a l'altra porta de la iglésia. I ahí al balcó de ca la vila van matar a un moro que una bomba li va

tallar el cap i va caure en terra. I l'aviació ametrallava, ahí a ca ma mare la paret estava tota feta pols, tota la gent baix de les escales, amagats.

Concepción Peirats-. No se dia la Pava?

Rosa Paula-. Sí.

Concepción Peirats-. Ma mare, en paz descanse, mos mos ho dia, jo no ho ha conegut perquè sóc més jove.

Rosa Palmer-. (...) venia a amagar-se a ma casa, baix de l'escala.

Rosa Paula-. Ma mare tenia una tita enllocà i com feia "cuc!" va i li torç el coll a la tita per si a l'avió ho sentien.

Felipe Sánchez-. Tu, Manolo, això ho has conegut?

Manolo Peirats-. No, jo vaig nèixer en el 43.

Rosa Paula-. Manolo encara no havia naixcut.

Concepción Peirats-. Ell i jo som de la mateixa quinta.

Rosa Palmer-. En barraques de palla...

Concepción Peirats-. Però sabem lo que mos contaen. Que fugien, pobrets, s'amagaven diu que dins d'una sèquia vinguera aigua o no vinguera.

Rosa Paula-. Dins dels sequiols.

Concepción Peirats-. Dins dels sequiols, en l'aigua passant. Ma mare diu que patien molt, ella dia que si té que tornar a passar això no vull que passeu lo que vaig patir jo... **[25 min.]**

Rosa Paula-. Ficaven una canya i respiraven per la canya.

***

Solita la Bordaora-. Ai, l'agüela Dolores! No hem dit res de l'agüela Dolores, pobra, de la guerra. La mare de...

Açò està gravant, encara, o siga, si vol contar-ho li ho agraiem.

Solita la Bordaora-. Ah, no, és que m'ha vingut al pensament ara en este moment.

Marisol González Felip (filla).- El bombardeig de... les tropes estes alemanes que van bombardejar en juny del 38, la població de Nules i va caure tot i va morir m'agüela paterna, li va caure la casa damunt.

Solita la Bordaora-. La mare del meu home. Va caure la casa, pobreta. Ella estava amb un cunyat meu.

Marisol González Felip (filla).- El poble estava evacuat ja, però ella va anar.

Solita la Bordaora-. Ella va vindre a pastar perquè l'home, el meu sogre, estava tancat en Sogorb, i anava... havia d'anar a vore'l i va vindre a pastar... que encà estava el forn, pa dur-li pa, pa que tinguera pa menjar, perquè... La dona va vindre, i el fill, un cunyat, un germà del meu home va vindre amb ella, i tenia 10 anys. I entonces quan venia l'aviació tocava la sirena i la gent se n'anava als refúgios; hi haven refúgios en Nules. I va anar el meu cunyat i diu: "Mare,

que toca la sirena”, i ella li diu: “Vés, que vaig jo enseguida”, i el meu cunyat se’n va al refúgio. I ella pues se veu que anava a eixir, però clar, això s’ha sabut quan s’ha acabat la guerra. I quan el meu cunyat ix, que tenia 10 anys, aplega a sa casa, al carrer Ample, i les cases estaven totes a pla. Havien bombardejat i havia caigut tot el carrer Ample en ple, però tot en escombros. I ell va alcomençar: “Ahí està ma mare! Ma mare està ahí! Ma mare està ahí!”, i no li feien cas al xiquet. “Ma mare està ahí, ma mare està ahí!”. Perquè ell quan va eixir del refúgio, a sa mare en el refúgio no la va vore, va aplegar a casa tot en terra, se’n va anar a peu i correns a on estaven ells, que era al Benincató o no sé a on, els germans i estaven tots. Correns a dir-ho. I ho va dir i efectivament havia caigut la casa a pla, però van tindre que fugir de Nules i a la meua sogra no la van traure, pobreta, hasta que es va acabar la guerra. I entonces estava, conforme va dir... ella se veu que eixia pa anar-se’n al refúgio, i la va pillar entre la casa i la cuineta. Ahí la van encontrar, desescombrant, però quan s’havia acabat la guerra ja. Pobreta, es van quedar els quatre germans sense mare.

***

Luis Verdú-. Ací els bombarderos en van desfer, van tirar l’església, el campanar... I mosatros mos amagàvem davant de casa en un pont. Entonces mos creiem que era un refúgio. I vam tindre... entonces vam tindre que fugir, digam, a un motor de reg que n’hi ha ahí a les afores i ahí passàem la vida. Veníem ací i tal, però a poqueta nit quasi sempre venia la Pava, i ametrallava la carretera... En fi, feia por.

***

Fina Darás-. I me’n recorde una vegà que va caure una bomba dins de la marjal, dins del marge. Mos va tapar a tots d’aigua. I una altra que va caure a l’altre costat, a un camp de quereguilles i va haver un home que li va fer una rascà ací, una rascà ací... el va ferir, però mosatros no, mosatros tots plens de quereguilles pel cap i terra i avant. T’amagaves dins de la regaora. Que va ser quan van serrar les ametrallaores el canyar ixe. Ahí al camí Cabeçol estaven els fascistes, que dien, els nacionals después. I al camí el Torrent estaven els rojos. Vull dir que... I Nules era a on se crusaven. Hem patit per això. Els que mos vàem quedar vam patir a muntó.

***

Alejandro Roselló-. I la última... crec que l’agüelo d’ella i sa mare eren dels pocs que no se’n van anar perquè l’agüelo d’ella tenia un problema fort en el estómag, d’això va morir, i va dir que igual li tenia morir de lo que tenia en l’estómag que d’un bombardeo, i són els únics que es van quedar allí. I des d’allí veien com bombardejaven la iglésia i totes ixes coses.

Soledad Palmer-. I l’estació, que n’hi havia un tren de municions.

Alejandro Roselló-. Però per exemple tota la meua família...

Soledad Palmer-. I ahí, sí, ahí se feien... i ells com era el camí Calvari, el que dóna a la Residència, però al mig del carrer ho veien **[30 min.]**. Pues a tot açò a m’agüelo li era igual, perquè se va morir nou mesos después d’acabar-se la guerra...

Alejandro Roselló-. Era un home que estava desahuciat i i va dir que ell no es menejava de casa.

Soledad Palmer-. ... però era molt major, en 60 anys, miraven que era molt major, i ell no volia menejar-se però ma mare que tenia horror als bombardeos, cada bombardeo en Nules corrents se'n venia a la mar. Sí...

***

Nules, front de guerra

Solita la Bordaora-. Van tirar la iglésia de Nules. Va vindre un soldat, un jovenet, que era... que ma mare diu que si tindria 17 ó 18 anys, pobret...

La “quinta el biberón” tenien 17 anys.

Solita la Bordaora-. I van anar ahí, tres o quatre, i va entrar el xiquet. I el xiquet diu que no havia menjat en tot el dia, entonces ixes coses... I ma mare li va donar ous i un tros de pa, no teníem res, i li ho va donar, i ell ve -mare aquell xiquet què agrait!- i el xiquet li va dir a ma mare que anaven a minar el campanar de la iglésia de Nules. I van vindre uns atres companyeros i el van cridar al xiquet i li van dir que se n'anaren, que estaven atacant o no sé quina cosa li van dir. I ell li va dir que anaven a tirar... “Van a tirarles la iglesia, van a minarla y van a tirarla”. I el xiquet se'n va, i ma mare, que ma mare era una dona que si l'hagueres coneguda, valenta com ella assoles, treballadora com tu no tens idea. Però valenta, valenta, valenta. I ma mare què fa? Se'n puja dalt d'una cadira, com el xiquet... per dalt de la pareteta de... Com el xiquet li va dir que anaven a minar-la, si minen una cosa va amunt. Efectivament, al cap de 10 minuts la iglésia de Nules va anar a pique, que era una iglésia de veritat una maravilla. El campanar va anar diu que tot senceret amunt, i després va caure tot. Quina pena els donava, el campanar? Quina pena els donava? Ni que el dugueren al lloc! Xa, per l'amor de Déu.

***

Josep Mezquita-. A migdia o a la una varen sentir una explosió, però com mos amagàvem... I quan vàrem eixir a l'endemà vàrem notar que no estava el campanar. I era l'explosió, que va anar amunt. El van minar baix i dalt, segons dien, el vigia estava pa vore si venien les avions. Pues anava amunt. Quan el van fer explotar ha anat amunt.

***

Vicente Oliver-. Jo sé històries... Mare, si sé històries! Verdaderes! Dels que van derrivar la iglésia. La iglésia, que la van dinamitar: ho van pagar els que no ho van fer!

Ah, sí?

Vicente Oliver-. La iglésia no la van derrivar els rojos, que dien. No. Nules era un punt cèntric de la guerra. Quan venien pac ací els sublevats, dalt del campanar n'hi havien dos de vigilància amb els anteojos, teléfono, tenien un gos aixina de gran... I quan venia l'aviació o veien algo ho comunicaven. I baix, a la porta de baix, en hi havien tamé u o dos vigilant. I quan se va acabar la guerra van aparèixer els cadàvers de dalt amb el gos, els fusils, cadàvers, i els de baix tamé. Si ho hagueren fet els republicans els hagueren avisat: “Eh, anem a fer açò!”. I estant servint jo he sentit coses i després ho he vist i antes tamé, ho he jugat i dic: a mi no me la pegueu. El van derrivar una avançadilla del règim que he dit jo antes, sublevats, i la van dinamitar pa que no observaren a les tropes de Franco. Això és la veritat. Si és mentira, no ho sé, però jo ho he vist i ho he tocat.

***

Alejandro Roselló-. Se va ampliar la casa hasta arribar a l'avinguda... Però lo que és l'estructura és la mateixa. I la *madera* que hi ha al *techo* és la mateixa, i el ferro ja t'ho he dit dos vegades: ixos ferros són els primers. Que aquell d'allà encà té senyals de tirs [35 min.].

***

Veïns i veïnes de Mascarell

Batiste Peirats-. En después, en Nules, en Mascarell em pareix que no, les trinxeres ixes que... les heu vistes, vosatros? Això s'ha fet de bordillos de les aceres. Ixos bordillos els van arrancar del poble pa fer les trinxeres ixes.

Manolo Peirats-. Els búnquers...

Batiste Peirats-. Van fer els búnquers ixos de...

Rosa Palmer-. Xaboles. Els díem xaboles. Ara diuen búnquers que és més modern...

Concepción Peirats-. Díem xaboles. Ara són búnquers... Anem prosperant!

***

Pepe Mitger-. Les portes... no hi havia cap casa que tinguera porta. Totes les portes estaen al front, perquè com treballaven tots baix terra, pues dos portes dos que dormien baix. I damunt terra, damunt de les portes. Tot era trinxeres d'evacuació. Perquè a la que arribes al pont este de la via a la dreta voràs un forat... "ixe forat què serà?", ixe forat era que passaven per ahí a la línia d'evacuació que se n'anava al front. Jo tenia una finca... home, no era una finca gran, però és igual: que estava la línia i apart mos vaen tallar set tires hasta l'alambrà; els vaen tallar tots - no a mosatros: a tots- pa vore l'alambrà. I van anar a fer la mà, o siga que va acabar açò a l'aire.

***

Alejandro Roselló-. Estes cases lo que passa és que mosatros les hem mantingudes, i hem anat reformant-les i hem anat fent coses. Però realment estes tres cases i esta se van quedar en peu. Lo que estaven era foradades pel corral i passaven, tipo trinxera, d'una casa a l'altra. Mira-ho, veus? (mostra les marques del forat que hi havia al pati de sa casa, fet pels soldats per passar entre cases sense eixir al carrer). Tot això, se passaven...

Clar, se passaven d'una casa a una altra...

Alejandro Roselló-. Tenien la garantia de que no... L'altra que hi havia a l'altre costat, ixa casa també estava comunicà, però al fer mosatros l'escala i haver fet ixe asseet pues ja no ix. Açò era el front, açò era el front.

Totalment, estava a mig a mig.

***

Vostés inclús va haver una temporà que ací no tenien baranes pa separar les cases.

Josefina Monlleó Arámbul-. No, no teníem, no.

Josefina Roselló Monlleó-. Això quan al front vosté mos ha comentat moltes vegades que estaven ací els soldats i que van tirar les baranes i els costats pa passar d'una casa a un altra sense baixar.

Josefina Monlleó Arámbul-. ... baixar, i per finestres tamé passaven, en la guerra per damunt de les finestres...

Josefina Roselló Monlleó-. Ella mos contava... bueno, de fet jo ho he conegut sense la separació de les terrasses. De una casa a l'altra se'n passaven. Per comoditat, pa no baixar, d'un puesto a un altre se'n passaven. I van ficar la separació...

Josefina Monlleó Arámbul-. A esta d'ací davant mos la vaen tirar en la guerra. Tamé mo la vaen tirar. En la guerra, esta de davant, la terrassa de davant, el tetxo este mos va caure els pilars. Els pilars vaen caure, i en dumenge venien a fer-ho. En dumenge. Perquè mos dixaren entrar.

***

Alejandro Roselló-. De fet, segons me deia el pare de la meua cunyà, ell i un tio d'ella estaven ací, anaven de voluntaris amb la Bandera valenciana; en estes cases estava la comandància de la Bandera valenciana perquè era lo més potable que hi havia. Perquè la casa dels carabineros, que estava ahí a on està ara el faro, això pues... sí, quedava algo, jo he vist fotografies per ahí que... Però això estava molt destruït, entonces en ma casa, en esta, se van quedar hasta que van traslladar la comandància de la guàrdia civil a Moncofa, ací se van quedar ells perquè era l'únic que estava en peu. Guisaven a ixa casa del costat i dormien ací en la meua.

***

Pepe Mitger-. Ixe... no els coneixereu vosatros. Hi havia en el camí de les Palmeretes hi havien uns que els dien els Peris... que l'Antoniet, que era el major que estava servint, pues estava allí amagat. I un teniente, de la part roja [40 min.]. Però va haver u que va dir: "ahí ne hi han d'amagats". I els van agarrar i en Sagunto el dia 4... el dia 8 és quan van agarrar Nules, i el dia 8 els afusilaren en Sagunto.

***

Soledad Palmer-. Però después de guerra sí que va eixir molta gent amagà en les marjals i en les cases.

Alejandro Roselló-. Sí, però això no vol dir que hi hagueren refugis, sinó lo únic que vol dir que a lo millor sabien a on hi havia un (...) d'una escala i feien una paret i forats i s'amagaven dins.

***

Solita la Bordaora-. Ací a la mar hi havia un refúgio, però jo no sé a on estava, això sí que no ho sé. Un dia vam estar tot el dia senceret el refúgio ple de gent tirant-se tirs, uns pac ací i uns pac allà. En una calor, en l'arena, baix de l'arena! Una calor!

***

Alejandro Roselló-. I en les marjals moltíssima gent que coneixia, perquè tin en compte... però si caus dins d'un marge fondo no ixes. I entonces la gent se protegia molt, coneixedors d'on estava el marge i per a on podien crubar, molta gent que se n'havien passat del bando republicà al bando nacional perquè la gent se'n passava per la mar. Tin en compte que a on està la casa dels meus sogres, que és la primera que eix cap a fora, allí estaven els republicans,

i ací estava la Bandera valenciana que eren nacionals. I els que eren d'esta zona per la nit nadant se'n passaven. Era 300 metres i ja estaven en els altres.

Soledad Palmer-. Recorrien a la gent de Nules que sabia ixe canal lo fondo que era, com i de quina manera....

Alejandro Roselló-. I els marges fondos...

Soledad Palmer-. I les nits que podien passar, i se'n passaven perquè havien de passar, Alejandro, sense banyar l'arma i sense haver-la disparà. Perquè els oloraven a vore si feia olor a pólvora.

Alejandro Roselló-. Ella se referix, en el cas de mon pare, mon pare el van reclutar l'exèrcit republicà però quan van arribar al front ell i altra gent del poble estaven els comissaris polítics, i aquells tenien la història de tot, sabien de quines històries venien i van escomençar a amenaçar-los, en fi, lo típic, no? I aquell varen dir: "Ací en sobren i som mosatros". I la mateixa nit que van arribar, per una espècie de trinxera, ell i un altre companyero de Nules també, se'n varen passar. L'altre quan ja estava arribant als nacionals el van malferir, de fet va morir allí, mon pare el va arrastrar viu encara hasta aquell zona i lo primer que van fer va ser això: olorar-li l'arma, preguntar-li si era casat, si tenia fills, i li van dir: "T'hem de tancar hasta que vinguen els informes del teu poble però pa tu la guerra s'ha acabat".

***

Pepe Mitger-. Justet el dia ixe, el 8 de juliol que és quan se va agarrar Nules pues hi havia un cabo, un cabo de... de soldats; estava dinant amb mosatros, això ja seria les dos i mitja o les tres. Passa un grupo per davant que n'anirien lo menos quoranta, i ja com sabien que estava allí el cabo ixe li diuen: "fulano, estamos retirando". I darrere tots, tot pac arrere, i se'n vaen anar a la Llosa, a esperar. I a la Llosa... estaven les fortificacions fetes, que són les muntanyes aquelles que hi han. I entonces estos arribaren... a poqueta nit passaren i se van parar ací ja. Ahí al barranc s'apararen, ja vaen fer trinxeres i entonces aquells en vista de que no vaen anar ja vaen vindre ací i ja vaen buscar ja el barrac, el Torrent. Allí vaen fer trinxeres hasta el Caminàs. I al Caminàs ja se'n va pujar a este costat ja a la trinxera. Perquè la trinxera fa zig-zag, no va recte. Aixina quan hi ha un bombardeo o un ametrallament no és una cosa recta, és una cosa que va fent aixina.

***

Soledad Palmer-. ... el varen despreciar per la edad, perquè era jovenet. Però quan van passar els nacionals necessitaven tot i el varen agarrar. I allí n'hi haven... en la Batalla de l'Ebro n'hi haven tres germans de mon pare. Ells n'eren set **[45 min.]**. I enseguida varen dir: "Ha caigut u de Nules". I me fa... m'emociona perquè era un xiquet... I quan varen dir el nom, perquè enseguida se conoce, l'enterraban en la Bandera valenciana i el va agarrar al camió i el van dur ací a Nules.

***

Pepe Mitger-. I l'últim parte de guerra, quan mosatros ja estàem a l'atre costat va ser: "Frente Levante, nuestras fuerzas han roto el frente en Nules conquistando la Horta Nova, Les Paletjanes y la Font de la Salut".

***

Persones refugiades

Josep Mezquita-. Varen vindre en plena guerra. N'hi havien trens que venien pac ací i l'ajuntament estava en contacte... xiquets com jo, de sis o set anys. En Castelló ne volen tants, i el tren se n'anava pac allà, i quan se buidava el tren tardaven...

Xaro Mezquita (filla)-. Però ixos després els tornaven o era que ja eren huérfanos i no tenien a on anar?

Josep Mezquita-. No, no... Sí, els tornaven quan es va acabar la guerra. El que volia anar, perquè com varen fer tres anys de guerra, pues se varen quedar.

Anaven fugint del front, no?, supose...

Josep Mezquita-. Sí, sí.

Xaro Mezquita (filla)-. Lo que després venia ací i després tenien que fugir tots, vosatros i els xiquets.

***

Fina Darás-. Ma mare tenia costum de comprar un diari que es dia el Mercantil Valenciano. I ixe diari ma mare s'assentaven a cosir i llegien, i sabia per a on estava la guerra i per a on estaven tots. I aixina aixina pues, vaen fugir a temps.

***

Isabel Gabaldá-. Sí, mo'n vam anar, a vore... ahí a on fan la Tomatina.

A Bunyol?

Isabel Gabaldá-. A Bunyol! A Bunyol a casa la tia Dolorasas! Era una dona tan gran i tan preciosa que en vez de Dolores li dien la senyora Dolorasas! I allí vam passar... Jo me'n recorde que dins d'un baul, en un camió, i el meu germà i jo dins d'un baul, érem xicotets. Ahi tapaets, i bueno, sempre en por. I allí vam passar una part de la guerra. I això, aixina va ser.

***

Luis Verdú-. Ahí van anar i tot el taller de maquinària el van traslladar a Albacete. I clar, jo entonces tenia 15 anys, era jovenet, i em vaig tindre que quedar en casa. I vam anar evacuats a Fuente la Higuera, prop de la Encina. Allí vam estar evacuats tota la guerra. Mon pare es va quedar ací i el va agarrar una bomba de lluny i el va tirar pegant voltes i el va deixar atontat, i va estar una temporà que no treballava, no estava bé. I després el van traslladar al Cabanyal, a mon pare, però mosatros estàem ací, la meua germana i jo estàem ací en els tios. Els agüelos ja havien faltat.

***

Miguel Emo-. Mon pare era electriciste, tota la vida ha treballat d'electriciste. Igual reparava bateries de cotxes, instal·lacions de cotxes, feia de tot. Quan va vindre la guerra li varen derribar la casa, se va quedar sense res. Perquè ell quan la guerra se'l van emportar a Albacete, a d'ell i a una trentena o quarentena de famílies de Nules, se'ls varen emportar a Albacete a treballar en una fàbrica d'armament. Eren... D'ací de Nules un germà de ma mare tenia un taller de mecànics, van emportar totes les maquinàries i en camions i les famílies dels

que treballaven tots els mecànics que hi havien de Nules se'ls van emportar i allí va passar la guerra civil en Albacete.

***

I van estar refugiats en Castelló, entones?

Antonio Ráfels-. No, en Castelló no, allà en Vilanova de Castelló. D'allí ja mo'n vam vindre quan se va acabar la guerra [50 min.]. Quan van començar a bombardejar i ja no podíem viure en la mar mo'n vam anar en un camió de l'obra del Canal, mo'n vam fugir pac a València i vam estar en València unes dies i després a Vilanova de Castelló.

Tenien família allí, o algo?

Antonio Ráfels-. En Vilanova de Castelló? No. Lo que passa és que un tio meu que era ordenari de Castelló, d'ací a Castelló, que li dien el Picanyo, ixe en la guerra, al passar els de la guerra ja pac a ací i van arribar ací a Nules, ell diu aneu-vo'n allà pac a Vilanova de Castelló, que tenia un companyero que li dien Federico i que vivia, en Vilanova de Castelló, en un molí que se dia el Molí Cremat.

***

Carmen Canós-. Pues mira, mosatros vam estar nou mesos en Burriana. De les marjals...

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Tenien una tia o...

Carmen Canós-. Com es diu ixe puesto que està el cruse?

Ramon Saborit (gendre)-. A la Ratlla?

Carmen Canós-. A la Ratlla. Allí al cruse, allí estava la Bandera valenciana, que eren els que anaven al retràs. Primer anaven els moros. Ahí els moros eren els que els duien davant, i els de la Bandera valenciana anava sempre en els de reserva. Pues mosatros, com ma mare duien tres xiques, que la una, la tia Inés, la tia Consuelo, tots tenien els novios en les guerres...

Clar, els joves estaven a la guerra, clar.

Carmen Canós-. ... I d'ahí mo'n vam anar a Borriana. D'ahí de la Ratlla mo'n vàem anar a Borriana. I en Borriana, una filla de tantes, la tia Josefina era casà en Vicente, el tio Vicente. I a casa d'ella vàem estar tots.

***

Fina Darás-. Que ma mare volia anar-se'n a Gandia, perquè allí teníem una germana de m'agüela, tenia farmàcia, i volíem anar... ma mare volia estar allí però mon pare el apego a la terra, eh? El apego a la terra, ací, i va treballar de panader hasta quan va dir que ja en hi ha prou. I no res, mira... Tot açò.

I no se'n van anar de Nules? Van aguantar ací... tres anys?

Fina Darás-. Mosatros mo'n vàem anar. Vàem estar primer en Castelló en una casa que mos van deixar paviure el alcalde de Borriana. I estàem en una casa que se dia... ixe carrer se dia el Poeta Llorente. I d'ahí passàrem a Castelló i vàem estar en una Alqueria, prop del camí Lledó, i prop de l'ermita del Lledó, era la alqueria del Cura Forcada. Que el nebot d'ell mos va vore i va dir: "No, no, vingau allí i estareu millor allí". Vam estar molt bé, no pagàem res de l'alqueria ni res, només que mos alumbràem en un carburero...

***

Solita la Bordaora-. Perquè mosatros del poble mo'n vam anar ahí a la Sort que dien, que és pel camí este de la mar, tot recte a la casa del Registrador que diuen, pues una finca al costat, unes ties meues que els dien les de Montagut, ahí tenien una caseta. I ahí mo'n vam anar tots. I m'agüela, la mare de ma mare, estava sordeta, i ma mare... i mosatros mo'n vam vindre, però tot a peu, perquè els dos tios meus se'ls havien endut al frente a on fóra, que no sabíem a on estaven ni sabíem res. I com m'agüela estava tan sorda, pobreta, pues com venien els avions, l'aviació i bombardejava i feia tantes maleses, mo'n vam anar pel camí la Mar, m'agüela i jo. I ma mare me diu: "Tu quan aneu pel camí, filla, si sents... o siga, si sents que toca... -tocava la sirena o no sé què tocava, avisava que venien els avions- fique-vos dins d'un hort, no aneu pel camí", me dia ma mare, perquè m'agüela no ho sentia. Jo me duia de la maneta, m'agüela me duia de la maneta les dos cara ací a la Sort. I va vindre l'aviació, i jo faig: "Güela, que ve l'aviació", i enseguida m'agüela mos vam ficar les dos baix d'un arbre en un hort, mos vam ficar allí dins, fora de la carretera, perquè ma mare mos va dir que mos apartàrem de la carretera. Ma mare se va quedar en casa arplegant tot lo que va poder: matalaps al coll, ma mare pobreta des de casa ahí a la Sort. Un matalap de matrimoni, pa poder-mos gitar. Vam patir a muntó. I ahí ja vam fer cap ahí mosatros. I estàvem ahí amb a muntó famílies reunits [55 min.]. Van vindre unes persones de... Teruel? Teruel -jo me gire a ella perquè ella sé que ho sap, perquè jo...

Anaven fugint del front?

Solita la Bordaora-. No, aquells van vindre per treball, i se va morir l'home, que venint en el treball se mor, i se'n va amb una xiqueta, i se queda la dona, Rosa, sa mare, i un xiquet de 9 anys. Que era major que jo. I ahí estàvem tots, ahí. I ahí estàvem, ja dic, en la casa del Registrador, i ahí ho havien agarrat... serien els atres, jo no sé els que eren... era u amb unes botes per ahí i en una gorra plana, un tio d'ixos... Sí, escolta... I estàvem els dos xiquets, fixa't quina... ell amb 9 anys i jo ja veus els que tenia, i estàvem ahí amb ells, i claro estàvem juant, jo engrunsant-me en la mecedoreta que tenia, i ve el de les botes i diu que mo'n tenim que anar d'allí pa... Que fora d'ahí, que ahí mos teníem que evacuar, que mo n'anàrem a la mar o que mo n'anàrem a on vullguérem. I com no mos menejàvem, mosatros ahí estàvem, pues va tornar un atre dia i va dir: "Si mañana a esta hora no se han marchado, cojo al niño y a la niña y me los llevo". Com vam pegar a fugir! Ai, com vam pegar a fugir! Jo dic, però com és possible que foren tan... mosatros quin mal fèiem, dos xiquets? Però... i vam tindre que anar-mo'n però tots. I entonces vam vindre ací a la mar, una caseta de ma tia, una tia meua (...) que li dien Tereseta, entonces. Pues Tereseta. I allí mos vam ficar tots. I ahí estàvem, i ahí va passar tamé, vam passar a muntó, perquè no paraven les ametralladores tacatata tacatata, tacatata tacata, de nit i de dia no et dixaven viure, uns pac ací, uns pac allà. I ho recorde perfectament.

Solita la Bordaora-. I ma mare ja te dic que era de la de... Tu saps lo que és matalap de matrimoni, una dona... Ella tindria 30... quants anys tindria l'agüela? Un matalap de matrimoni, entonces era de llana, de llana de borrego vella; des de casa, d'allà del camí Calvari, prop del Calvari, a ahí a la Sort, amb el matalap. Pa poder dormir, perquè... en terra... Estava m'agüela molt major i jo una xiqueta, pues ella no volia que dorguérem en terra. I hem patit... a muntó, fill, en la guerra, a muntó.

Ací hi havia molta gent, es parla de milers de persones...

Solita la Bordaora-. Molta gent, molta gent hi hava. En la mar molta gent.

...vivint en les casetes. Això per als xiquets seria una juarota.

Solita la Bordaora-. Ui, els xiquets, pues pa mosatros els xiquets pues això, a juar. Però només és que entonces els xiquets pareixia... estaven tamé d'un atra manera, perquè... I tamé assustats.

***

Ací hi hauria gent a punta pala...

Alejandro Roselló-. En esta casa meua estava tota la família meua. Ací hi havien 25 o 30 persones.

I açò saben si va quedar molt tocat, en guerra?

Alejandro Roselló-. Bueno, va quedar a muntó tocat!

Mosatros hem vist algunes fotos en què hi havien cases tombades, però açò no se va bombardejar com se va bombardejar Nules.

Alejandro Roselló-. No, ací se'n van vindre la gent fugint del poble perquè els van evacuar perquè el poble estava... En Nules van quedar 18 ó 20 cases completament dretes, lo demés eren trossos de casa i solars i tot lo que fóra, de fet la casa dels meus pares va desaparèixer.

***

Vicente Palau Bamboi-. I entonces vàrem estar evacuats. En una primera època tinguérem l'evacuació ací en la platja, ací estiguérem uns mesos. D'ací se n'anàrem a Borriol, de Borriol a Almassora i després ja les incursions que se feien mentres per vigilar el patrimoni que hi havia. Recorde... en fi, quasi més d'oïdes.

***

Vosté mos contava que no se va evacuar a cap puesto.

Pepe Mitger-. No, no, estàem en la mar. En el poble no hi havia ningú. El poble ja, a l'haver tant de bombardeo i tanta canonà pues ja te n'anaves al camp, diem-ho aixina. I en qualsevol puesto... mosatros estàem en la mar perquè... tu veus ara conforme està, pues entonces només hi havia unes quantes casetes davant, darrere no hi havia res.

I vostés quan van arribar els nacionals no se'n van passar a Borriana?, no van...

Pepe Mitger-. Xa, sí home, no t'ho dic? A poqueta nit... Lo que volia la gent era passar-se'n. Ací a Nules va haver la sort de que hi havia un teniente d'aquell costat que li dien Bono, perquè un atre haguera sigut a última hora haguera dit: "tots avant, ací no es queda ni l'apuntaor", perquè hi havia molta gent que s'amagava a les malees i marges fondos però com estaen els de recuperació, aquells arribaen a una malea i si hi havia o no hi havia anava la metralla [60 min.]. Anava la metralla perquè si eixia algú, per si acàs eixien...

***

Vicentica Martínez "la Cala"-. Pues quan va arribar ací el front la gent mos varen fer evacuar del poble i mosatros mon vàrem anar a una caseta, però una tia meua, germana de ma mare, se'n va vindre ací a una caseta que era d'una dona que ella coneixia i com mosatros allí estàvem tan solitaris ella no parava: "Vingau-vo'n ací, vingau-vo'n ací. Que ací n'hi han casetes". Que ixa caseta estava un poquet més pac allà de a on està ara la iglèsia i ella feia "i

ací n'hi han més grups de gent i viurem més bé", que ixa caseta en aquella fetxa era de barraqueta.

De barraqueta, sí, sí, sí.

Vicentica la Cala-. Sí. D'ixes de barraqueta. Amb dos finestretes i als costaets hi havia una miqueta de recinto i allí, allí a la guerra, però mosatros no vàrem poder arribar ací, però n'hi havia moltíssima gent. Molta gent del poble se'n varen vindre ací. Mosatros no vàrem arribar per ixe simple detall, que com teníem una caseta... que pa dormir fèiem cama redonda.

Clar, no donava pa més.

Vicentica la Cala-. Els matalaps els teníem arrollaets dins, de nit els escapàvem i allí dormíem.

***

Luciano Oya-. Mon pare va vindre en... quan la guerra, va vindre vestit de la Creu Roja, coses de la Creu Roja, i va vindre ací i és quan se va ficar ell de policia local, d'ací del poble. I ma mare pues és de Nules. Nulera, nulera, nulera...

Per això es va quedar...

Luciano Oya-. I se va juntar en ma mare i se va casar i vaig nàixer jo assoles...

***

Vicentica la Cala-. I en acabant m'enrecorde que va passar un soldat, ixe dia que varen fer més i passaven de per allí que n'hi havia una senda i mon pare els donava... "Ai que no tenim..." i mon pare en un gotet els donava auia. I va haver un soldat que li va dir, sempre amb tot ni són tots bons, ni són tots roïns, "señor, le veo que usted tiene un caballo, ese caballo lo habría de esconder dentro de la casa, porque a lo mejor viene alguien y para ir más deprisa se lo coge". Después ne va passar un atre i li va dir "señor, usted aquí no está bien, usted se había de ir más hacia..." I mon pare diu "ui, pues jo lo que vullc anar és pac a... pac a la Mar". Ell volia dir a Moncofa. A Moncofa, perquè ací n'hi havia moltíssima gent.

Venia molta gent de Nules, però també de Vilavella i molts puestos.

Vicentica la Cala-. De tot, de tot.

***

Alejandro Roselló-. Perquè ací se quedaven m'agüelo, que era el patriarca de la família, perquè tots els germans havien mort, se quedava cuidant a les dones i als xiquets, mentres els hòmens anaven a guanyar-se la vida fora. I ell se quedava perquè clar, amollar a dones i xiquets en guerra, pues no era molt aconsellable. I era m'agüelo el que controlava totes les tropes.

Sí, però estava tota la família de ma mare, inclús va haver una època que la de mon pare, estaven, menos un dels germans, estaven tots ací, lo que passa és que donava pa lo que donava, açò. I se'n van anar ells pac a les Alqueries i Borriana. Però va haver un moment que tota la meua família estava ací. En quartos dones, en quartos xiquets, en quartos d'açò... i els hòmens al mig de casa. Al dia sigüent eixien amb un camionet que tenien a guanyar lo que podien i m'agüelo se quedava cuidant a les dones.

***

Testimonis de Les Alqueries

Ramón López (Les Alqueries)-. Perquè ací ho van respectar prou, però tot lo que era Nules i Xilxes i tot això... [1h. 5 min.] Mosatros vam estar treballant en la construcció en Xilxes perquè no hi haven prou obrers, i allí a on estava jo estava tot desfet, el poble. Igual que Nules. En ma casa quan vàem vindre de la guerra vivia una família de Nules, perquè no tenien casa. I mosatros dormíem al trastero i ells dormien a la nostra habitació. Però mira, coses de la guerra i avant.

***

Delfina Llorens (Les Alqueries)-. Entonces, pues quan vam entrar en casa, com havien vingut de Nules que en Nules ho van destroçar tot, pues hi haven nuleres ahí en casa i m'agüelo tenia les cases que estaen acabaes de fer com aquell que diu, i van vindre a casa i era tot un desastre. Perquè ma mare no li dixava ficar a mon pare la petaca en la taula paque no li la ratllara. I sap què feen ixes nuleres? Escuraen i ficaen l'escurà damunt la taula i era madera. La madera pelà. Mos ho van robar tot, mos van dixer sense res, i van tindre que anar ma mare i una tia meua, germana de m'agüela, a la Mina, que s'enduien les mecedores que ara li les ensenyaré, les mecedores de ma mare i... tot lo que van voler. Dalt d'un carro i encara li s'ho enduien tot. I ma tia que era valenta, pues va dir: "O vosté baixa ixes mecedores, o vosté d'ací no passa". I les mecedores les van salvar. I les cadires. A ma mare li ho van... tot, no vam trobar res. Se va dixer els matalaps acabaets de fer en uns vellons de llana, i tots acabaets de fer perquè teníem... l'home d'una germana de ma mare era matalaper i ella se va dixer els matalaps fets, tots límpios i asseats, i això va anar tot... S'ho deguen endur tot.

***

Va vindre també, refugià de Nules, molta gent: 600 i pico persones...

Mn. Salvador Huguet (Les Alqueries)-. De la part de Nules. Nules i Vilavella. Sí, perquè hi havia uns parents nostres que eren forners van viure ací, que per cert se van posar a viure allà dalt al forn de Calo i feien ells de panaders. Higinio. I molta gent. Recorde una anècdota molt bonica, va ser que durant la guerra els soldats que hi havien ací feien molta amistat en la gent, vull dir jo que participaven molt. I el capellà que anava en un dels tèrcios va fer de capellà de les Alqueries hasta que es va acabar la guerra. I ell va ser el que va donar la idea de muntar la Iglesia a lo que era el cine Requena i vam fer tot el procés este. Ho dic jo perquè en ixe temps, en plena guerra, vam pendre la comunió. El dia de la Puríssima, 8 de desembre. Claro, ahí hi havien uns que feia dos anys que no havien... el temps que durava la guerra. I mosatros que ja teníem 8 anys, perquè això era l'any 38. La guerra es va acabar el 39, pues encara en plena guerra. I el dia de la Puríssima recorde jo que hi havia una... I m'ha vingut al pensament per això, perquè en hi havia de Nules, de Vilavella... Érem tots com un... Que per cert, no hi havia catecismes, perquè entonces no hi havia res, de llibres ni res. I el depreníem de viva veu. I anàvem a aprendre el catecisme, tota la rècua, perquè el capellà, pues com era capellà tamé militar a vegaes se'n tenia que anar... a la Mina! A la mina estaen, encara vivien allí, la senyoreta Concha, la seua germana i la crià que tenien, Isabel. Que tu l'has coneguda a Isabel? No.

Rafa Marco (Les Alqueries)-. No però m'han parlat d'ella.

Mn. Salvador Huguet-. Sí, se va quedar ací, i va viure ací al costat de la iglesia.

Rafa Marco-. És la que després donava el catecisme, la senyora Isabel.

Mn. Salvador Huguet-. Molt bé. Pues elles eren les que feien el catecisme a tota esta pandilla que anàem per les vespraes, per el Caixer ahí en avant, mos recorriem una... pareixia una provessó. I quan acabàvem tornàvem una atra vegà. Pues mira, pamosatros era una divertició. Ho dic jo perquè... tot de viva veu, eh?

Rafa Marco-. En transmissió oral.

Mn. Salvador Huguet-. Elles tres, estes tres senyores: la Conxa, que era la senyora, la germana que era soltera i Isabel, que era molt bona xica ella, però que era la crià d'elles. (...) Pues no, no, entonces la gent s'estimaven tots perquè tots patien [1h. 10 min.]. Quan u patix, desde luego, pelear-se és difícil. Quan s'està bé és quan se peleen. És curios això, eh? Diu, quan més bé estàs és quan pitjor estàs. I quan pitjor estàs és quan més bé estàs, perquè se busca el arrimo i el apoyo... Entonces la gent, tant de Nules com de Vilavella com... Convivien com si foren, com si foren... Hi havia moltes persones que eren família, de Nules, i atres a través d'estos familiars s'havien acoplat i vivien ací.

***

Subsistència

Antonio Ráfels-. Després jo en Vilanova de Castelló tampoc no vaig anar a escola. L'únic que feia era que hi havia un riu que passava per el Molí Cremat a on estàem, que el encarregat d'allí me va donar faena a mi, faena, palimpiar si s'aparaen coses a l'aigua perquè no impedia d'això. I jo limpiar això i anava minjant. Després a Vilanova de Castelló...

Vosté era un xiquet, en temps de guerra vosté tenia...

Antonio Ráfels-. Nou o deu anys. Després a Vilanova de Castelló hi havia una pesta de caragoles... caragoles... No caragols, no: caragoles.

D'ixes xicotetes, sí.

Antonio Ráfels-. I mos vam dedicar a limpiar el terme, espolsant-les i fent... i les dúiem a vendre a València. I les veníem, sí, les veníem. I després s'acaben les caragoles, que ja estava el terme límpio, i mos dediquem a comprar faves en Vilanova de Castelló i vendre-les a València. I aixina anàvem... Mon pare allí en Vilanova de Castelló treballava tamé pa'l Consell d'allí perquè mon pare va anar en la guerra a fortificacions, ahí en Bétera o per ahí, que feien nius d'ametralladores i ell com a obrer tamé estava allí. I aixina.

***

Vicent Oliver-. I colillero en la guerra, en València, a plegar colilles. Mon pare no sabíem a on estava. L'agüelo no sabia... La quinta del sac!

Entonces la seua família en la guerra va pegar cap avall.

Vicent Oliver-. En la guerra la mitat pac a la part fascista i l'atra a la part republicana. Jo tinc que parlar la veritat, jo no... Això que diuen nacionals i rojos: no en hi havia. Eren republicans i sublevats, vullguen o no vullguen! I a plegar colilles en València... En les cases de les dones, de les xiques. Anava jo allí i feia: "Tenen que fer cola en algun puesto? Jo la faré. Però les colilles les plegaré jo". Era un xavalet. "Mañana cola en el alpargatero, mañana al aceite, a tal sitio", i

jo... Però les colilles les plegava jo. I veia coses que no ho havia d'haver vist, però bueno. Vaig dependre. Vaig dependre, la vida bohèmia la vaig dependre jo...

A tot açò vosté tenia huit o nou anys, lo que mos està contant. Quan estava en València, dic...

Vicent Oliver-. Sí, en València dic. Em va pillar la guerra de 7 anys...

***

Quan estava ací el front els motors pararien.

Pepe Mitger-. No, el motor ixé que jo anava, ixé rodava. Allí venien les cubes pa les cuines, vindre allí. Omplien la cuba i se n'anaven. El motor de Santa Teresa lo mateix, tamé marxava, i el motor del Progrés. Ja no anava cap motor més.

***

Ramon Saborit (gendre)-. Modesto?

Carmen Canós-. Modesto Franch era... no sé si era teniente o...

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Dels nacionals.

Carmen Canós-. I va vindre a la que se va enterar, va vindre a vore-mos.

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Que era família de m'agüelo. Nebot.

Carmen Canós-. Mosatros dúiem molts dinés, un fardo de dinés darrere. Però ell els va mirar i diu: "Ui, només són bons estos". Dos bitllets, mos valien. I va anar i va dir: "No. Estos jo... vostés els volen?" I mon pare: "Endú-t'ho". I ell mo'n va donar... no ho sé, lo que mos degué donar.

***

Josefina Monlleó Arámbul-. Ací quan vàem tindre soldats, en una panaderia estaven els soldats, me dien: "Agarre lo que vullga, agarre lo que vullga. —I dic: No, jo no vull 'agarre lo que vullga', jo vull ixé llit que és meu, i este llit és meu. —Agarre matalap. —No, matalap no en vull". Vàem fer de pallarofes els matalaps, i els llits sí, els llitets de ferro que eren meus me'ls vaig endur i me'ls vaen donar **[1h. 15 min.]**.

I això a on ho tenien?

Josefina Monlleó Arámbul-. Els soldats ho tenien per ahí per les cases, a on feien la vida ells, els soldats. A on feien la vida. Perquè ací van fer la ratlla... com se diu això? El front! El front el vaen fer ací, i ahí tenien ells... se gitaven els soldats, i d'ací venien... jo vaig vindre un dia de Borriana ací, que mosatros mo'n vàem per allà, i vaig vore damunt de la cisterna que se tallaven el monyo i allí damunt les coses i jo dic "Ui, mare meua, ací què farem?..."

***

Vicent Oliver-. I robar un pernil en la guerra. No n'havia menjat mai, jo. Vaig aprofitar el bombardeo, en Museros. I l'alcalde era el jefe del Consell. Estàvem en casa d'ell. Sentíem l'olor però no mo'n donava mai, i jo, me cague'n la punyeta, jo tinc que menjar pernil d'este. I en un bombardeo van fugir tots i jo per dalt, el tire per darrere per a on pujaven la herba i el vaig amagar, i ple de formigues me'l vaig menjar.

***

Jo pensava que el comerç de la taronja, estant ací el front, se pararia tamé.

Pepe Mitger-. El comerç de la taronja anaen per ahí guardant perquè volien les taronges pa Alemània. Pa pagar deutes i coses. Però la gent tamé com venia allò del contrabando ficaen les taronges totes bones baix i damunt aixina, i arribaves perquè... dalt de Castelló en la carretera hi havia control. Alto. Toldo fora. Toldo fora i te pegaen mirà... pa Saragossa, però baix anava lo bo. Pues no portava jo farina... però la portaves... carregàem... en la Puebla de Híjar hi havia una farinera i mosatros allí te costava 90 pessetes el sac de cent quilos, i tu a la fàbrica, a la farinera en donaes cent, deu de... Però feies lloc, si anaves a carregar pues no, allà... si no feies lloc, la madera damunt de la farina i pac ací. Ací estaen venent-lo a 500 pessetes. Ja veus que de 100 en seguida 500 pessetes que se... 500 pessetes ara són 3 euros, entonces 500 pessetes eren molts dinés.

I estos anys de guerra vostés com s'abastien? Tindrien animals o tindrien horta...

Pepe Mitger-. Ací la veritat és que en els pobles no se va patir. Jo te diré perquè. Ací se sembrava molt, se va patir en les capitals, que amb dinés no podien comprar res. Però després ja venia: Artana tenia oli, hi havia el canvi: tu tant d'açò per tants quilos d'arròs o lo que siga. Arròs sí que se'n menjava. I moniatos? Moniatos, "valga tu", feien. Agarraven un moniato i "valga tu". Però el moniato era un bon postre: aixina al forn... Vosatros no sabeu lo que és patir, fills.

***

Carmen Canós-. I estant mon pare, era obrer, i estàem en Borriana, i no podíem vindre. Mon pare tenia una maleteta aixina tota arreglà...

Amb ferramentes.

Carmen Canós-. ... d'això d'obrar, però va tindre que demanar permís a l'ajuntament i als moros, al que manava més de moros. I el vaen enviar, mon pare va vindre a peuet des de Borriana amb dos moros al costat, am unes faldotes... Mon pare va arreplegar el maletinet... lo principal, perquè tenia aquella faena, en Borriana ja donaven faena l'ajuntament. I jo, moltes vegades deia: "Pare, perquè no se va retratar, amb un moro?". I ell deia: "Filla, no és prou que els mirava i els tenia una por, en unes bossotes que duien!". I pues no res... [1h. 20 min.]

***

Vicent Oliver-. I jo les colilles que replegava. I m'agüelo, este de la guerra de Cuba, ixe ho mesclava amb quereguillera, sí, i amb tomatera seca i ho venia als soldats. Hi havia que fumar, era això o res. Ara, de robar no. Ni de carteriste, jo no mai. Però el pernil, ui el pernil! Ple de formigues mos lo vam menjar. El vam ficar dins d'un tronc d'una garrofera, mosatros vivíem allí a casa de l'alcalde... i formigues rogetes... Diu: "Bufem, i si en queda alguna millor".

***

Reconstrucció

Miguel Emo-. I després pues quan va vindre la guerra i van tirar el Teatre Alcázar tamé a terra ell va vindre ací, ni podia treballar d'electricitat perquè ni hi havia llum, va trobar ixe local i va obrir el cine. I va tindre la sort que enfront estava la LUTE, el transformador de la llum, però no

n'hi havia llum en cap puesto. I el carrer Sant Miquel estava tot una muntonà d'escombros perquè havien tirat per allí, les Voltes ja no quedaven, més de mig carrer estava tot tapat, per la part de baix tamé hi havien més cases... Entonces la guàrdia civil se va ficar en lo que ara és el Musical, el bar Musical que està tancat. En aquell edifici se va ficar la guàrdia civil. Entonces mon pare volia obrir el cine des de davant total era crubar el carrer i ficar la llum i el sargento de la guàrdia civil que era un capità entonces perquè en aquella època después de guerra varen ficar capità i molta guàrdia civil pa cuidar els desescombros que no hi haguera vandalatge, que no robaren, entonces el capità li va dir "mira, tu fica-mos llum al quartel -a on vivien ells, que total eren dos mançanes o tres- i jo te buidaré tot el carrer d'escombros, perquè manaven dels desescombros, i te portarem..." -perquè mon pare ja havia buscat un equipo de cine de Xilxes i unes butaques de cine-. I la guàrdia civil en els camions li ho varen portar allí al cine. Va anar a demanar permís al governaor civil i li va donar tota classe de facilitats perquè va dir que era convenient que la gent se distraiguera i escomençara a oblidar la guerra.

***

Vosté mos dia que no és nascut a Nules.

Federico Cardona-. No, jo vaig nàixer en Castelló. I vaig vindre... de Castelló me se van emportar a Saragossa i als tres anyets -perquè era la guerra i tot això i van anar allà-, als tres anyets vaig aparèixer a Nules, i ja m'he criat...

O siga, que vostés van vindre per la guerra.

Federico Cardona-. Sí, els meus papàs van vindre ací a establir-se perquè mon pare volia ficar una drogueria i mosatros teníem la casa en Borriana, perquè teníem les finques i això allà, i resulta que se va enterar que en Borriana hi havien vèrios drogueros i tal però que ací en Nules el únic que hi havia el van matar en guerra, i va dir: "Pues nos estableceremos en Nules que estamos cerca de...". I va ser això el vindre a Nules. Mon pare encà va tindre que apartar... Después van vindre ells com a veïns -els antepassat d'ella, com a veïns- al costat, a casa d'aquell senyor. Vull dir-te que hi ha quasi un círcul familiar. Per ma casa ha passat tot lo poble. Va ser el primer establiment que es va obrir después de guerra en Nules, tamé.

***

Antonio Ráfels-. I ja d'allí quan se va acabar la guerra mo'n vam tornar ací, i a l'estar tot derrivat com estava ja vam escomençar, mon pare el van fer encarregat tamé... al ser obrer, encarregat dels escombros i derribos de lo que quedava en peu i hasta que mos vam jubilar, i avant...

***

Carmen Canós-. I en después...

Carmen Villalonga Canós (filla)-. I quan vas arribar a Mascarell com estaven les cases, de misèria? Del moros, no dius que estaven molt brutes?

Carmen Canós-. Ui, els moros allí... portes no en van dixer ni una. Tot ho cremaven pa fer les calderes, tenien que fer minjar. Els moros en mig de la plaça, a on podien tamé, pobres... Perquè ara en después jo ho pensava i feia, ui, anaven en unes faldotes...

***

I después de guerra van tornar i ací no quedava...

Fina Darás-. Ací no... M'agüela en tres cases... bueno, m'agüela dos i l'atra agüela una, ho teníem tot assolat, que va ser quan vàem anar i un senyor que era amic de m'agüelo, ahí en una alqueria, camí a la Mar, pel camí a la Mar, ahí a la vora el Caminàs, mos va deixar... que tenia cisterna, pararraios i tot...

***

Marisol Ballester (presidenta de la Caixa Rural de Nules)-. I una de les coses tamé que és prou curiosa és que tota la documentació que hi havia, quan Juan Abad Cantavella o quan va arribar la guerra, la gent del sindicat se'n van anar a la guerra i quan van tornar van trobar que tota la documentació estava en mig la plaça que anaven a cremar-la **[1h. 25 min.]**. I és quan este atre senyor, José Miralles, que ell era de la Junta, va replegar tota la documentació i se la va endur a casa.

Ostras, entonces se conserva la documentació.

Marisol Ballester-. Se conserva. Se conserva documentació per això, perquè este senyor se la va emportar i va passar a ser ell president en l'any 38.

***

Xaro Mezquita (filla)-. Quan vau tornar què vau fer? Tot a terra, estava.

Josep Mezquita-. Tot a terra! Mosatros vàrem anar a viure a casa Domingo Gallart, l'agüelo del que està en la Ford...

Xaro Mezquita (filla)-. Ángel?

Josep Mezquita-. Sí.

Xaro Mezquita (filla)-. A on vos dixaren viure, no? No hi havia cap casa dreta.

Josep Mezquita-. I les portes, que se les varen endur pa fer fortificacions ací baix...

Xaro Mezquita (filla)-. ... i els bordillos.

Josep Mezquita-.... les mantes, una manta...

Xaro Mezquita (filla)-. Les portes del carrer.

Josep Mezquita-. Les portes del carrer eren mantes.

Xaro Mezquita (filla)-. A on quedaven parets papenjar les mantes.

Josep Mezquita-. Varen tardar, que me pareix que eren tres o quatre anys en desescombrar. Com no n'hi havien camions...

Xaro Mezquita (filla)-. Sense camions? Tot a mà?

Josep Mezquita-. Tot a mà no: burros i carros.

***

Marisol Ballester (presidenta de la Caixa Rural de Nules)-. Va anar una delegació d'ací de l'entitat a Madrid al Banc d'Espanya després de la guerra i els van donar un préstec de 12 milions de pessetes d'entonces, que és molt important, per a poder reparar tots els danys que

s'havien causat quan la guerra tant a nivell de carrers, de carreteres i camins agrícoles com de vivientes i tal.

***

Vicente Palau Bamboi-. En fi, aixina estigueren hasta que varen passar ben bé 15 o 20 anys que van ser horrorosos. En Artana passaria lo mateix.

Artana no se va assolir tant com Nules.

Vicente Palau Bamboi-. No, Nules va ser terrible. En Nules van arrasar completament la població i va tardar molt en reconstruir-se, aunque va ser adoptada per Regions devastades, se van fer grupos de vivientes que se varen otorgar de manera molt arbitrària, però vamos... varen fer el grupo Lope de Vega, el carrer de la Puríssima, les cases de la presó... Lo que se va dir una població adoptada per Regions devastades. La gent vivia... no dic miserablement, perquè en fi, tot el món tenia unes xicotetes parcel·les a on se cultivava lo indispensable. I tampoc te senties massa desgraciat perquè tots teníem el mateix nivell de vida.

***

Carmen Canós-. Un capellà que venia a Mascarell de Nules, de la iglésia. Però en después, tots els d'ací de Nules, que són estos... que ell ha segut tants anys alcalde, d'ací de Nules... Al carrer Santa Maria... Com els dien, a aquells? Pues, ell era un solteron...

Ramon Saborit (gendre)-. Llombart.

Carmen Canós-. Llombart! Llombart era dels rics. I ixe va regalar... mosatros els jóvens que fèiem rifes i anàem a rifar... A lo millor rifàem una nineta, o rifàem un quadret, però anàem venent numerets, i entre tots vàem fer, i ixe Llombart mos va regalar el piso de la iglésia i la Mare de Déu dels Àngels en nom d'ell.

Clar, s'havia de fer tot nou.

***

Vicent Oliver-. En este poble no van deixar mistos, ací no hi havia res. Jo quan senc les campanes, senc "béim, béim...", m'emocione perquè les he vistes en terra trencaes. La campana grossa, que és la més grossa de la província, ixa és la que estava badà. Que van muntar quan van inaugurar la iglésia, i "toc, toc...", com ara feien "téim, téim...". No tenia sonido. Jo quan la senc m'emocione [1h. 30 min.].

***

Fina Darás-. Mon pare va limpijar de bombes, ell i els soldats de recuperació, les van fer en un muntó, van tapar en llenya i uralita, li van prendre foc i mosatros que no ixquérem de casa. I aquells soldats van explotar les bombes allí. Vull dir jo que era aixina. Les guerres duen estes coses.

I se van tirar vèrios anys, no?, perquè pa reconstruir les cases, suppose...

Fina Darás-. Mosatros sí, ma agüela sí.

***

Supose que la reconstrucció de Nules, hi haurien uns anys molt difícils, no?

Luis Verdú-. Ui, el poble estava tot ple d'escombros. El carrer Major... Els postes de la llum tots per terra. Les cases, pues... per els corrals o per a on podien feien forats i passaven d'un puesto a un altre. En vez d'anar pel carrer passaven aixina, els soldats.

Mare meua.

Luis Verdú-. Sí...

***

Isabel Gabaldá-. I, bueno, recorde, pues... que la casa que acabaven de fer els meus pares la va destruir, va caure a pla. Después la van tornar a fer, però va caure tota-tota a pla. I buscant vam trobar el rosari de la comunió de la meua Lolita. Però estava a pla, la casa. Recorde que en aquella época, después de la guerra, Nules va quedar destruït. I bueno... En ixé plan és que Nules va sofrir molt, se va quedar destruït. Perquè ahí ho dic: "El frente estuvo aquí". I va renàixer com el ave fènix", dic en la meua d'això, perquè açò d'ací...

***

Entonces a vosté el van confirmar antes de la comunió.

Vicent Oliver-. Antes. El any que va començar la guerra.

I la comunió después?

Vicent Oliver-. La comunió la vaig prendre después, en l'any... ai, en l'any 45 ó 46, vaig prendre la comunió. Ja tenia jo... Jo quasi tindria dotze o tretze anys. Jo i tots els de Nules.

Clar, perquè hi havia una remesa de tots els anys de guerra, que no hi haurien comunions ni havia res, clar.

Vicent Oliver-. En la capella de la Soledat. Tot ple d'escombros, tot ple d'escombros... Vatja vatja. I me'n recorde jo. La iglésia estava derrivà, encara no l'havien descombrà. I quan la van descombrar, jo vivia en ca ma tia ixa que era capellera, no tenia família, igual que la meua germana tampoc n'ha tingut, i els camions de Regions carregaven els escombros. Jo estava ahí quan: "El campanar, les campanes", i les he tocat a muntó vegaes... Van eixir els soldats...

***

Carmen Canós-. I allà en Borriana, quan se va acabar la guerra, pues mo'n vam vindre a Mascarell i mon pare la única cosa que va fer és comprar unes portes pa'l carrer, però unes portes senzilletes com si foren un barandat, igual. I els quartos... perquè ma casa va tindre... com estava -està encara- enfront de la iglésia, a este costat del carrer Major que entres. Al final del carrer Major. I un projectil va arribar a ma casa. I va arribar i el dalt no estava molt bé. Però el dalt no, baix tots. Casa m'agüela tots. Tots es van vindre...

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Eren cinc xiques, cinc germanes.

Carmen Canós-. ... i allí fèiem la vida, només en quartines a les d'això i avant. Se va patir molt.

***

Pepe Mitger-. I vaen ficar un lletrero allà a la punta, recién acabà la guerra: "Aquí estaba Nules".

***

Postguerra

Bautiste Peirats-. Perquè la postguerra jo em pareix que encara va ser més lletja que la guerra. Jo la guerra com me vaig criar i era menudet pues no m'he enterat. Però la postguerra sí.

Sí, clar. Fam i coses que no havien conegut.

Bautiste Peirats-. Fam, fam. Fam, i les cases se vaen quedar sense portes, sense res. Ara, lo únic que n'hi havia era que eren honrats, tots. Les cases estaven obertes tot el dia, sense tancar-se en clau ni res, i no entrava ningú a robar res. Sí.

***

Vicent Oliver-. Morts, alambraes, bombes que n'han mort a muntó, i jo no m'ha mort no sé com. Pues no he juat jo en els mosquetons que sabia carrega-los i tot **[1h. 35 min.]**. Ametrallaores, morters, mosquetons, eu!, hi havia de tot. I fam. I anar a parar ranxo als soldats. Jo he anat a parar ranxo als soldats, que eren de Franco, s'havia acabat la guerra. Eh? I te donaen, pobres, s'ho llevaen de la boca padona-t'ho. Tamé he anat, tamé he anat! I arreplegaen els cadàvers, que encara en hi haven que tenien carn seca i feia olor. I els cremaen ahí a la Serraleta. Ahí els cremaen. En una finca de la senyó Carmen la Simona. I centenars i centenars. I de nit no es podia estar, una olor, molt rara. Els pegaen foc.

No els enterraen? Els cremaen?

Vicent Oliver-. No, no, no, ui! En hi havien tants! Però jo ho he dit, ho dic i ho diré: no va anar ningú a fer responsos. Són persones humanes, igual té que siguen d'una banda que d'un atra perquè els van plegar a tots. I ahí estan cremats, pobres. No va anar ningú a fer-los un responso ni res de res de res de res de res. Jo dic, açò és la guerra? Açò és ser u humà, eh? I siguen d'un costat o de l'atre que siguen cremats, i les mares s'han quedat esperant als fills i els fills estan en Nules cremats. (Inintel·ligible). No és mentira, no.

Això no ho sabia. I els van colgar tots per ahí i avant.

Colgats tamé en hi han. Però no tenien temps pa tots, mentres carregaven el bolquete i... Tot calaveres i cartutxeres i tot, bales i tot, ahí. Això, de la meua edat ja en queden pocs a Nules, que encara se'n recordaran de tot. Pocs. Què vell sóc jo, senyor, què vell sóc!

***

Teresa Rubio Viciado-. No és que es parle massa, però jo ho he viscut. Perquè, claro, partim de la base de que jo sóc nascuda en l'any 42, tres anys després d'acabar-se la guerra. Entonces jo, de molt xicoteta, jo vea coses. Entonces, jo feia moltes preguntes. I si no les veia me les dien al carrer. I allí arribar jo i dir-me: "Teresín, Teresín, ton pare està amb els maquis, ton pare? Ton pare està amb els maquis?". I que anares allí i te diguera això, claro jo vaig a casa i "mamà, mamà, m'ha dit...". No vull dir noms, però... perquè me se fa molt violent. I entonces pues claro, ma mare me tenia que dir a la pobra manera com podia, m'havia de dir: "Això, carinyo, això és que s'haurà equivocat, no és això lo que te volia dir". Jo encara estic sentint aquella dona i li veig la cara com dir: "Per què aneu amb esta descarà que son pare no sap ni a on està?". Ixa és la paraula més bonica. Vale? Una gent molt rica d'ací de Nules, son pare estava també en l'ajuntament en aquella època, i jo pues sentir això. Te claven.

***

Josep Mezquita-. Jo m'arrecorde que ja feia lo menos set o huit o nou anys que se va acabar la guerra, i un home que portava un haca, llogat, i diu... S'anava a pendre cafè, i diu "Me'n vaig a vore, que està el llogat", estava treballant-li la terra, i se'n va i bota foc a una vora i anava cremant-se la vora. I boum!, i allí se va quedar.

Xaro Mezquita (filla)-. Ell i el llogat? Els dos?

Josep Mezquita-. No, el llogat anava en l'haca, treballant. Ell.

Xaro Mezquita (filla)-. Claro! Tot lo que quedava sense explotar...

Josep Mezquita-. I n'hi havia qui anava a segar herba... Jo tenia una finqueta que tenia dos fanecaes i vàem fer herba pal'haca. I quan anava allí a segar herba me vea una bomba de grafite i jo l'agarrava i pac a avant, saltava el camí i...

Xaro Mezquita (filla)-. La tiraves?

Josep Mezquita-. Sí, però a l'atre regó ja estava allí.

Xaro Mezquita (filla)-. Qui la duia? El de l'atre hort te'l tirava a tu?

Josep Mezquita-. Ui! El de l'atre hort me'l tirava a mi!

Una bomba!

Josep Mezquita-. I amunt i avall, i amunt i avall... [1h. 40 min.]

Xaro Mezquita (filla)-. Pa què no la vas dur? Ara la tindria jo ací penjà, tant que m'agraen les coses velles!

Ostras, què broma!

Josep Mezquita-. Era ixe que té...

Xaro Mezquita (filla)-. El que te la tornava?

Josep Mezquita-. Sí, però son pare. Ixe que té ahí baix...

Xaro Mezquita (filla)-. Bamboi, Prades, Pitarch...?

Josep Mezquita-. Pitarch! El pare de Pitarch me la tornava. Me caguen ja... I ha hagut qui feia brossa i n'ha tocat una i el ull... i en va haver u que es va tallar els dits d'una mà... A Bamboi, al cosí d'este li va tallar els dits.

***

Alejandro Roselló-. Sí, van haver ací moments molt durs. Molt durs. Per què? Pues per això: gent que estaven en el bando guanyador volien imposar coses que no eren... A altres que estaven també en el bando guanyador, eh? Perquè mon pare, per exemple, es va passar quatre anys fora de casa. Quan va vindre el meu germà no el coneixia. La frase que me contava sempre ma mare era que el meu germà li deia: "Tu ves-te'n que tu no eres mon pare, mon pare és un home, i tu eres un soldat".

***

Luis Verdú-. I se va acabar la guerra i ple de polls, i sarna. Mal minjats, que teníem que anar al costat de casa, digam, estava la cuina que van vindre molts militars a replegar el armament. I teníem que anar allí a les sobres pa poder minjar. Entonces estava mal.

***

Fina Darás-. ... (a mon pare) i a un atre home. I els tanquen. Els tanquen a la presó.

Ui, después de la guerra?

Fina Darás-. Sí. Però no sabien per què era. Ma mare se'n va a parlar en el juez i diu: "Mire, jo vull que els jusguen. Si tenen algun delit que el paguen. Però no tenint un delit, después que està obligat a pastar paintendència i mosatros perduts pel camp, com estan fent-li açò?". I va parlar en el juez i diu: "Jo vull que el jusguen, si tenen un delit que el paguen". Ma mare estava molt satisfeta d'això. Total que quan es cansen els tiren al carrer. Ara después van dir que aquells que havien segut perjudicats injustament que reclamaren. I ma mare haguera pogut reclamar. Però ma mare diu que estava cansà: "Ja estic cansà de totes estes persones que querien que s'acabara la guerra i passar a l'atre costat i resulta que estem pitjors". Llevant de que no els tiraren bombes, entonces. Però ha hi hagut persones que después de fusilaes els ha vingut el indult. Perquè no han segut jusgaes. Basta que digueren "Ixe és roig", i ja està.

***

Teresa Rubio Viciado-. Ha passat de tot. Mon pare pues va arribar, entre ell i un atre companyero, que volia anar-se'n a França, i bueno, va anar este companyero i van pagar a un paque els passara a França. I quan van arribar a Puigcerdà, pues allà mateixa els va fer entrar el que els acompanyava els va entrar a un bar i els va dir: "Senteu-vos ahí, feu-vos algo calentet si voleu, que jo ara mateixa vinc". Vale. Ells passava el rato i no venien. I va i mon pare li diu al companyero: "Mira, ves-te'n al lavabo i trau-te tot lo que portes damunt que te puga identificar qui eres". I aquell no volia però al final ho va fer. I a tot seguit va anar mon pare. Quan ja estaven allí assentats arriba la guàrdia civil. Els dos armats per emportar-se'ls. I mon pare diu: "Què t'havia dit jo? Mos ha venut". Bueno pues mon pare ja més tard, quan li van donar la llibertat, perquè clar, mon pare va estar condemnat a dotze anys i un dia. Dotze anys i un dia, sí. Entre ixos dotze anys i un dia pues ha passat de tot. Ha passat de tot.

***

Pepe Mitger-. I aixina animalaes se'n feien la gana. Animalaes. A vegaes per deutes, per deutes personals de tu a mi o de jo a tu, a fer la mà.

***

Teresa Llobart, "Tere la Cota"-. De la guerra me'n recorde molt poc. Només me'n recorde que la casa quan vàrem vindre, -que mon vàrem anar-, quan vàrem vindre la casa l'havien assolat. No teníem res dins de casa i mon pare com era pescador se'n va vindre a la Mar **[1h. 45 min.]**. Diu, allí no passarem fam hasta que arregle les terres. I aixina ho vam fer. Vam vindre a la Mar i mon pare anava, pegava una ratllà, traïa peix... "veges el dinar". Per la nit una joca amb pardalets. Coses d'ixes i avant. I fam no en vam passar, al contrari, venien moltíssima gent de Nules "Vicent, venim a vore si mos fa dinar la teua dona. -Sí, home, sí, no ha de fer!"

Què bona gent.

Tere la Cota-. Per això vull dir-te jo que no... de la guerra guerra me'n recorde de detalls...

Home, clar, vosté seria molt xicoteta, amb 4 anys.

Tere la Cota-. Però no me'n recorde molt. Me'n recorde quan vam vindre ací a la Mar, que no teníem res, la casa estava buida. Fórem a replegar cadires de vora mar. Tres cadires i una taula i avant. Ho vam replegar de vora mar i aixina estàem.

I era esta caseta?

Tere la Cota-. No. Vivíem allà a la Gola.

***

Ostras, o siga que s'agüelo en Cuba, pues entonces son pare tamé serviria a lo millor en Àfrica, o no? Son pare no va estar en Àfrica?

Vicent Oliver-. No, mon pare en la República, en els republicans, se'l van emportar en la "quinta del sac", a mon pare. Mitja manta i un sac i pac allà, no sabíem res d'ell. Al cap de dos o tres mesos que se va acabar la guerra, "ja s'ha mort, ja s'ha mort", no sabíem res d'ell, i va aparèixer en un sac i una manta, barbut, en València, que vivíem en València.

***

Carmen Villalonga Canós (filla)-. L'agüelo, que diu que en la iglésia amagaven, quan venien, que Franco venia pa dur-ho a Alemania...

Camén Canós-. Sí, m'agüelo, els altars de la iglésia, eren aixina, fondos, ahí a la paret estava la imagen, però ells tenien... ui, com açò al menos. I m'agüelo amagaven arròs perquè venia estos de...

Ramon Saborit (gendre)-. La fiscalia?

Carmen Canós-. No era fiscalia, se dia... no sé què dels agricultors. Venia i si tu havies... com arròs, se tenia que presentar. Només sé que m'agüelo amagaen l'arròs allí dins de la iglésia, als altars d'allí. Se va patir molt.

***

Isabel Gabaldá-. I bueno, hi havia un home que es menjava una sardina i se l'enrotllava en un paper de periòdic i totes les dies es xuplava un poquet de pa i un poquet de vi hasta que ja no podia xuplar més i se'n comprava un atra.

Carmen Villalonga Canós (filla)-. I li agradava molt lo mateix que a ella, llegir. Molt, llegir. M'agüelo... jo el recorde perquè ell me duia en bicicleta a les monges d'ací de Nules i en después que me dixava a mi allí se n'anava al bar de Buga, no sé si tu l'has conegut. El bar de Buga que és davant del jardí, que ha segut... I este home, ahí parlaven de política, perquè m'agüelo, la família de ma mare eren molt religiosos però m'agüelo era republicà. I entonces se n'anava al bar de Buga perquè Buga tamé era republicà.

Ramon Saborit (gendre)-. Eren del PSOE tota la família.

Carmen Villalonga Canós (filla)-. Eren del PSOE. De Buga. I jo estava allí, m'assentava en una cadireta i ells parlaven de política. I quan entrava algú se callaven. Ells dos. Pel seu cumpleaños sempre li regalàvem llibres de la guerra, i claro, en aquella època quins llibres tenies que comprar? Pues llibres dels que havien escrit... M'agüelo sempre dia: "Filla, estos llibres només diuen mentires, perquè açò els han escrit els que han guanyat la guerra, perquè als atres no els

dixen escriure ací. Jo açò...”. Mos ho agraiïa però s’ho llegia i mos dia: “Açò són mentires, perquè jo ho he viscut i açò no és”. Però sempre mos feia, diu: “Estos llibres els escriuen els que han guanyat la guerra i no diuen la veritat”.

***

Isabel Gabaldá-. I, bueno, recorde que después era tamé tot pecat, que Hilda no vaig anar a vore-la perquè estava “tercera con reparos” **[1h. 50 min.]**. Ho posaven a la porta de la iglésia: “primera, segunda, tercera...” A la “tercera” ja no podíem, “tercera con reparos” ni pensar-ho.

***

Luis Verdú-. Ja li dic que anàem perquè no... Pa no en hi hava. Si en hi hava era pa’ls que tenien perres, això sí. Saps? Què feien? Feien pa de corfa de taronja; això díem “llongos”. I això no valia res. Si compràem una fogassa de pa teníem que repartir-la i els pares mo’n donaven per baix la taula pa que no ho veren... Sap? Sí. Menjar, sí, moniatos. Molt de moniato.

***

Carmén Canós-. Només sé que la guerra, pues allí va ser molt pesà.

***

Fina Darás-. Jo he segut una xiqueta antes de la guerra, en la guerra, en la postguerra... i me pense que no he segut mai xiqueta.

***

Luis Verdú-. La guerra mos va destruir.